

कास्की राज्यको न्यायप्रणाली

—राजाराम सुवेदी

मध्यकालीन कास्की राज्य चौबीसी राज्यहरूमा महत्त्वपूर्ण थियो। त्यसो हुनुमा कास्की राज्य पढेलेखेका विद्वान् तथा विद्याको केन्द्र हुनाले पनि हो। त्यो बेला एक उखानै त्यस भेकमा प्रचलित थियो “विद्या हराए कास्की जानू, न्याय हराए गोर्खा जानू”^१ अतः कास्कीमा प्रचलित राज्य परम्परा नै छिमेकी राज्यमा सिको वा नक्कल गरिनु स्वाभाविकै हुन्थ्यो। विद्या र कलाको गढ कास्की हुनाले बाइसी चौबीसी राज्यका राजकुमारहरू आफ्नो अध्ययनसाथ पूरा गर्न कास्कीका विद्वान्हरूका घरमा आउने गर्थे। गौडा-गौडाका ब्राह्मण-वटुकहरू कास्की राज्यमा अध्ययनार्थ आउँथे। त्यसैले राणाकालमा पनि कास्कीलाई पुराना कास्की भनिन्थ्यो।^२

मध्यकालीन समाजमा न्याय स्पष्ट हुन्थ्यो। त्यो बेला कुनै एक व्यक्तिका हातबाट न्याय सञ्चालित थिएन। कास्की राज्य पूर्णतः हिन्दू राज्य हुनाले यहाँ प्रचलित न्यायप्रणाली प्राचीन हिन्दू स्मृति, श्रुति, पुराणहरू एवं नीतिहरूका निर्देशनमा निबन्धन गरिएको हुन्थ्यो। कास्कीमा पहिले गाउँ गाउँका टाकुरीहरूमा मुखियाहरू बसी रैती कज्याई गुल्जार गर्ने चलन थियो। धेरैजसो कोटमा

घले समुदायका मुखियाहरू थिए। लौकिक शब्दमा उनीहरूलाई राजा पनि भनिन्थ्यो, आजकाल ठकुरीलाई भने झैं। ती घले मुखियाहरूका पालाको न्यायप्रणाली जानकारी भएको छैन। घलेहरू केहीले बुद्ध र केहीले बोनधर्म मान्दथे। सो धर्मसूत्रलाई “तैग तमू तजि” भनिन्थ्यो जसको तात्पर्य हुन्थ्यो सबैले मान्यता गरेको कुरालाई अनुगमन गर्नु। त्यही सामाजिक मान्यतालाई कुनै आपत्ति नराखी स्वीकार्ने समुदाय हुनाले गुरुङलाई तमू भनिन्छ।^३ शाह राजाहरूको आगमनपूर्व कास्की राज्यका थुम्के राजा घलेहरूले कुनै नयाँ थिति बसाल्नु पर्यो। त्यो कार्यमा गाउँका बूढाखाडा, गण्यमान्यहरूलाई बोलाइन्थ्यो। उनीहरूले गरेको भेला र छलफललाई “पाँछ” भनिन्थ्यो। पछि त्यही शब्द पञ्च बनेको हुन सक्छ।

कास्की राज्यमा ठकुरी खानहरूको प्रवेश वि०सं० १५२४ भन्दा पहिल्यै भएको प्रमाणित हुन आएको छ।^४ किनभने राजा कुलमण्डन शाहको अस्तित्व वि.सं. १५२४ देखि वि०सं० १५८२ सम्म भेटिएको कुराबाट सो

- (१) योगी नरहरिताथ, **आध्यात्मिक नेपाल एवं देव देशो हिमालय**, (काठमाडौं. मृगस्थली, २०३८), पृष्ठ ५२।
- (२) आजसम्म पनि कास्कीका लेखोट पत्रहरूमा पुराना कास्की भनी लेखेका प्रशस्त प्रमाणहरू पाइन्छन्।
- (३) जगमान गुरुङ, **गुरुङ जाति तथा संस्कृति** (कास्की: जगमान गुरुङ, २०३४), पृष्ठ २९।
- (४) राजा जगतिखान महाराज कुलमण्डन शाहको वि०सं० १५२४ को एक ताम्रपत्र कास्की जिल्ला ढिकुर-पोखरी गा०पं० वार्ड नं०२ सिपाली सुवेदीगाउँका वयोवृद्ध पण्डित एवं कास्की भारद्वाजगोत्रीय शाह राजाहरूका मुखलक नरपति सुवेदीको संग्रहमा प्राप्त भएको छ। हाल सो कागज प्रतिलिपिका रूपमा छ।

विवाद दुङ्गिन आएको छ ।^५

कास्की राज्यतिर 'घले मारी शाही राजायो' भन्ने उखान पुरानै हो ।^६ कास्कीका राजा कुलमण्डन शाहले आफ्नो आचार्य पदमा मुस्ताङ राखू निवासी पद्मपाणि उपाध्याय सुवेदीलाई सुनका धागाले बोकाई सिपाली पाटा २ विर्ता दिएका थिए ।^७ त्यो बेला-देखि नेपालको एकीकरणकालसम्म कास्की राजाका राजगुरु एवं धर्माधिकारी उनीहरू नै थिए ।^८ मध्य-कालीन कास्की उनै धर्माधिकारीहरूको निर्देशन एवं शास्त्रसम्मत नीतिद्वारा राज्य सञ्चालित हुनाले कास्की राज्यमा धर्मराज्य भएको कुरा पनि बुझिन्छ । तसर्थ कास्कीमा पौराणिक न्यायपद्धतिका आधारमा न्याय प्रशासन सञ्चालन गरिन्थ्यो । त्यो बेला धर्म-नीति र राज्यनीतिको समष्टि नाम नै हिन्दूनीति थियो । तसर्थ कास्की राज्यको न्यायप्रणालीबारे अध्ययन गर्न खोज्दा तत्कालीन धार्मिक पृष्ठभूमिको पनि मनन गर्नु सान्दर्भिक हुनेछ । तत्कालीन धार्मिक परंपराले न्यायको मार्ग निर्देशन गरेको थियो ।

मध्यकालीन कास्की राज्यमा खान शाहहरूको राज्य स्थापना भएपछि पनि लिखित कानून भए नभएका कुनै सबूद पाइएको छैन । तसर्थ कास्की भेकमा प्राप्त अभिलेखहरूका आधारमा त्यहाँको न्यायिक पक्षको अध्ययन गर्नुपर्ने भएको छ । त्यस्ता प्रमाणहरूले सोझै न्यायलाई इङ्गित नगर्ने भए पनि त्यस बेलाका सामाजिक प्रचलनहरूलाई स्पष्ट पार्दछन् ।

त्यही सामाजिक प्रचलनलाई घुमाउरो तरीकाबाट अध्ययन गरेका खण्डमा न्यायिक पक्ष पनि स्वतः उम्रिएर आउँछ । माथि उल्लेख गरिए झैं कास्की राज्यमा प्रकाण्ड विद्वान्हरूको बसोबास भई ज्ञान विद्याको रक्षा गर्ने परम्परा अविच्छिन्न रहेकोले राज्यको न्यायप्रणालीलाई पनि प्रभावकारी बनाउन ती विद्वान्हरूले अवश्य महत्त्वपूर्ण योगदान गरेका थिए । प्राचीन न्यायशास्त्रका निपूण नीतिज्ञहरूले हिन्दू वैदिक पौराणिक ऋषि महर्षिहरूका सिद्धान्तहरूलाई प्रमाण मानी राज्यमा लागू गराउने प्रयत्न गर्दथे । त्यस्ता ऋषिका न्यायिक पक्षलाई प्रबल पार्ने कृति-हरूमा प्रायः याज्ञवल्क्य स्मृति, पराशरस्मृति, बार्हस्पत्य-संहिता, नारदस्मृति, कणिकनीति, धौमनीति, विदूर-नीति, भीष्म उपदेश, मनुस्मृति र कौटील्यनीतिहरू प्रचलित थिए । अझ कास्की राज्य काश्यपऋषिको तपोभूमि एवं काश्यपसंहिता संपादन गरिएको महत्स्थल हुनाले त्यहाँ प्राचीन धार्मिक नीति, न्याय, कानून, सिद्धान्त र व्यवहार उत्कृष्टरूपमा पालना हुन्थ्यो ।

कर्णाली प्रदेशका खसमल्ल राजाहरूले आफ्नो राज्यमा आफ्ना प्रियपात्रहरूलाई जमीन विर्ता दिई ताम्रपत्रमा सो उल्लेख गर्ने परंपरा बसालेका थिए । त्यो परंपरालाई कर्णाली प्रदेशका बाइसी राज्य तथा गण्डकी प्रदेशमा चौबीसी राज्यका टाकुरे राजाहरूले पनि कायमै राखेका थिए । खसमल्ल राजाहरूको शासन काठमाडौं उपत्यकासम्म हुनाले कास्की राज्य

(५) Schroeder, Robert F., **Ecological Change in Rural Nepal : The Case of Batulechaur** (Washington: University of Washington, 1977 Ph.D. Thesis, P.49.

(६) राजाराम सुवेदी, "सहमै रानी" गरिमा, वर्ष ४, अङ्क ६, पूर्णाङ्क ४२, (जेष्ठ, २०४३), पृष्ठ. ७६ ।

(७) राजाराम सुवेदी, "कास्की कालिका र बडादशैं" नेपाली संस्कृति, वर्ष २, अंक २ (२०४३ वैशाख-श्रावण), पृष्ठ, ३५-३६ ।

(८) राजाराम सुवेदी, "नेपालका धर्माधिकारीहरू" प्राचीन नेपाल, संख्या ९१ (पौष-माघ, २०४२), पृष्ठ, १३ ।

पनि खसहरूद्वारा शासित प्रदेश थियो। गोरखासम्म पनि ती खस राजाहरूले प्रत्यक्ष शासन गरी ताघबाई गुम्बाको थितिमा सुधार गरेको प्रमाण प्रकाशमा आइसकेको छ।^९ कर्णाली प्रदेशका खसमल्ल राजाहरूले प्रयोजनमा ल्याएको न्याय प्रशासन प्रणाली हिन्दू धर्म र बुद्धधर्मका आधारभूत सिद्धान्तलाई समाहित गर्ने किसिमको थियो।^{१०} त्यसरी त नेपालको प्राचीनकालका लिच्छवि शासकहरूको पनि धर्ममा आधारित न्याय शासन थियो। राजाले न्याय परिपञ्च गर्दा मौलिक धार्मिक सिद्धान्तहरूलाई मूल आधार मानी दण्ड सजाय फैसला गर्ने गर्थे।^{११} फलतः मध्य-वार्तीय कास्की राज्य लिच्छवि शासन व्यवस्था, कर्णाली प्रदेशका खसमल्लहरूको न्यायप्रणाली र प्रागैतिहासिक हिन्दू प्रणाली अनुसार सम्पादित कानूनी प्रक्रियाबाट अत्यन्तै प्रभावित भएको कुरा तत्कालीन सामग्रीहरूको अध्ययन गरेमा चाल पाइन्छ।

कास्कीका शाह राजाहरूले प्रदान गरेका बेला बेलाका अभिलेखहरू थोरै मात्र प्राप्त हुन आएका छन्। त्यस्ता अभिलेखहरूमा प्रयुक्त भाषा संस्कृत नभई ठेट नेपाली भाषा वा खस भाषा छ। त्यस्ता अल्पतम अभिलेखहरूमा न्यायिक कुरा त अत्यन्तै कम फाइएका छन्। तत्कालीन न्यायका विषयमा प्रकाश पार्ने सामग्रीहरू हाम्रा समक्ष नहुनाले उपलब्ध अभिलेखहरूकै आधारबाट सहजै खुल्न नसक्ने भए तापनि हामीले ती सामग्रीहरूमा उल्लेख भएका कुराहरूबाट न्यायिक पक्षका कुराहरू झिकी एकपक्षीय अध्ययन गर्नुपर्ने स्थिति छ। मध्यकालीन न्याय पद्धति अत्यन्तै ठोस र कठोर थियो। जघन्य अपराध गर्नेहरूलाई

कडा दण्ड दिइन्थ्यो। तत्कालीन समाजमा पाँचवटा कसुरलाई पञ्चापराध भनिन्थ्यो। पाँचापराधमित्र गोहत्या, ब्रह्महत्या, स्त्रीहत्या, बालहत्या र पातकी पदथे। पञ्चापराधलाई पञ्चखत पनि भन्ने चलन थियो।^{१२} पञ्चखत गर्ने व्यक्तिलाई दामल गर्ने वा डाम्ने, मूडिने, जातिच्युत गरी अक्षुत बनाउने, अपराध गरेको चिन्ह पारी शरीर खोटे बनाउनु, ज्यान लिने जस्ता दण्ड गर्ने विधान थियो। पञ्चखत र पञ्चमहापातक ससर्ती हेर्दा एकै जस्तो लाग्ने पनि वास्तविकरूपमा शब्दको अर्थमा व्यापक अन्तर देखा पर्दछ। कुनै धार्मिक अनुष्ठान गर्दा जग्गा जमीन, भाँडावर्तन, बाजागाजा, आभूषण, गजूर, मूर्तिको प्राण प्रतिष्ठा गरी विधिपूर्वक पूजाआजा गर्ने चलन थियो। सो परंपरालाई पछिसम्म कायम राख्ने हेतुले मन्दिर निर्माण गरी त्यो मन्दिरको रेखदेख, जीर्णोद्धार, संभार, बढार कुँढार, प्रसाद नैवेद्य, धूपकृति चलाउनका लागि गुठी राखी काम गर्ने व्यक्ति तोक्ने चलन थियो। त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई गुठियार भन्ने चलन थियो। गुठियारलाई गुठी राख्ने व्यक्तिले अभिलेख कुँदन लगाई मन्दिरमा टाँस्ने, ताँमपत्र दिने कागजपत्र गर्ने चलन कायम राखेका थिए। त्यस्ता पूनित कार्यमा लगानी गरेका विभिन्न वस्तुहरूमाथि सम्बन्धित गुठियार र अरु कुनैले लोमानी पापानी, नाशी किलाशी, ठगी ढाँटी खाएमा पञ्चमहापातक लागोस् भनी अभिलेखमा उल्लेख गरिन्थ्यो।^{१३} तसर्थ पञ्चमहापातक त्यो बेला जघन्य अपराध मानिन्थ्यो भन्ने कुरा उपर्युक्त पंक्तिहरूबाट स्पष्ट हुन जान्छ।

मध्यकालीन कास्की राज्यको कानून अत्यन्तै

- (९) मोहनप्रसाद खनाल, मध्यकालीन अभिलेख (काठमाडौं: मोहनप्रसाद खनाल, २०३०), पृष्ठ, १-८।
 (१०) राजाराम सुवेदी 'खस राज्यको न्याय प्रणाली' नेपाल कानून परिचर्चा, वर्ष १०, अंक २, पूर्णाङ्क ३८ (असोज २०४३) पृष्ठ, ३४-४३।
 (११) राजाराम सुवेदी, 'प्राचीनकालदेखि श्री ५ सुरेन्द्र वीर विक्रम शाह देवसम्मको न्याय प्रणाली' नेपाल कानून परिचर्चा, वर्ष ६, अंक १, पूर्णाङ्क २१, (आषाढ, २०३९), पृष्ठ ७४-८६।
 (१२) राजाराम सुवेदी, 'पञ्चखत निर्वाचनको एक चर्चा' नेपाल कानून परिचर्चा, वर्ष ९, अंक २, (असोज, २०४२), पृष्ठ, ११-१९।
 (१३) त्यस्ता कुरा उल्लेख भएका कास्कीका राजाहरूले थिति बसालेका विभिन्न अभिलेखहरू प्राप्त भएका छन्। जसको संग्रह भइसकेको हुनाले छिटै प्रकाशन हुने आशा लिइएको छ।

प्रभावकारी थियो। न्यायको पालना कास्की राज्यका वासिन्दाले अत्यन्तै निष्ठापूर्वक गर्दथे, यसो हुनुमा उनीहरूको सत्यानुराग नै मूल कुरा थियो। त्यो बेला अपराधीलाई आर्थिक दण्ड गर्ने चलन भए नभएका कुराका प्रमाण पाइएका छैनन् तापनि हिन्दू स्मृतिहरूमा आर्थिक दण्ड गर्ने उल्लेख हुनाले सो कुराको पालना गरिएको हुँदो हो भनी अड्कल लगाउन सकिने ठाउँ छ। मध्यकालीन दण्ड प्रणाली कठोर थियो भन्ने कुरा माथिका अनुच्छेदहरूमा पनि उल्लेख गरियो। त्यो बेला कुटपीट, अङ्गमङ्ग, शारीरिक यातना दिई अपराधीलाई पुनः त्यस्ता अपराध गर्नबाट निरूत्साहित पार्ने प्रचलन थियो। कुनै एक व्यक्तिको आँखा फोडिदियो भने उसलाई पनि आँखा फोडेर नै सजाय गरिन्थ्यो। कुनै व्यक्तिले अपराध गरेको खण्डमा निजका परिवारलाई पनि सजाय गर्ने प्रचलन थियो। मध्यकालीन राज्यको आर्थिक मेरुदण्ड विभिन्न प्रकारका करहरू नै हुन्थे। व्यापार एवं वाणिज्य विनिमय वस्तुमा आश्रित हुनाले व्यापारबाट राज्यलाई खास लाभ थिएन वा राज्यले व्यापारबाट फाइदा लिन सकेको बुझिँदैन। कर, मालपोत र भन्सार नै आयस्रोत हुनाले राज्यले तोकेका शीर्षकमा कर नतिर्ने रैतीलाई भारी शासना दिई परोक्ष वा प्रत्यक्ष आर्थिक असुली गर्ने परम्परा थियो।

बाइसी चौबीसी राज्यमा राजनैतिक अस्थिरता हुनाले स-साना राज्यहरू एक आपसमा युद्ध गरी नै रहन्थे। बाहिरी राज्यमा आक्रमण गरी विजय हासिल गरेमा विजित क्षेत्रमा बसोबास गर्ने रैतीले नयाँ विजयी राज्यलाई छेरै परिमाणमा कर तिर्नु पर्दथ्यो। त्यस्तो स्थितिमा कर नतिर्ने रैतीलाई कठोर सजाय गरिन्थ्यो वा देशनिकाला गर्ने चलन थियो। कर तिर्ने कुरा, वस्तु र आधार पनि जात अनुसार तोक्ने चलन थियो। त्यसको उदाहरणको निम्ति वैश्यलाई अन्न, कपडा, वस्तु, पशु धनको सजाय गरिन्थ्यो भने क्षत्रीले आफ्नै खर्चमा युद्धमा अग्रसर हुनु पर्दथ्यो। त्यसैगरी दमाइले बाजा बजाउनु र लुगा सिउनु पर्थ्यो भने कामीले आरन थापी, खानी खारी,

धाउकूट झिक्नु पर्थ्यो। जुता सिउने साकीले दाप, धोक्रा हल्लूँडा बनाउनु पर्थ्यो। गाइनेले नयाँ नयाँ भाकामा गीत, राग, कर्खा लय धून, संगीत संग्रह गर्नु पर्थ्यो।^{१४} पोडैले माछा मानुपर्ने, ब्राह्मणले राजाको जय मनाउने, विभिन्न बाइसी र चौबीसी राज्यहरूमा पाती पढ्दै राजाको प्रचार गर्ने र त्यहाँका लायक लायकका कन्या, मैत्रा निरीक्षण गर्ने र कुन राज्य कस्तो स्थितिमा छ भनी अध्ययन गरी बुझाउनु पर्दथ्यो।

आफना जात अनुसारको रीत मिची अन्यथा कार्य गर्नेलाई जात अनुसार सजाय गरिन्थ्यो। मध्यकालीन परिस्थिति अन्धकारमय हुनाले मानिसहरू धर्म-भीरु थिए। राजालाई उनीहरू ईश्वरको प्रतिनिधि मान्दथे। राजाको आदेश र राज्यको कानून मान्य हुन्थ्यो। मानिसहरू शारीरिक, आर्थिक दण्डप्रतिको त्रासका कारणबाट भन्दा पनि पाप र कुकर्मका कारणले अपराध गर्नबाट ह्चकन्थे। उनीहरू वदनाम र इज्जत जाने कुरा गर्न पनि सतर्क हुने गर्थे। उनीहरू पुनर्जन्म र पूर्वजन्ममा विश्वास गर्थे। राज्यका सम्पूर्ण रैतीहरू धर्मप्रति आस्थावान् हुनाले मध्यकालीन कास्कीका राजाहरू पनि धर्ममा अटल विश्वास राख्दथे। यस जन्ममात्र होइन असंख्य योनिसम्म मानवले गरेको दुष्कर्मको फल भोग्नु पर्ने डरले न्याय गर्ने व्यक्तिले पनि प्रलोभनमा नफँसी होशियारीपूर्वक न्याय र अन्यायको विवेचना गर्दथे। अपराध गर्ने व्यक्ति अर्कै भए पनि अभियुक्त भएको व्यक्ति कसूरदार ठानिएमा निर्ममता-पूर्वक सजाय गरिने हुनाले त्यो बेला कुनै मानवीय न्याय हुँदैनथ्यो। दश अपराधी छुटेपनि एउटा विना अपराधमा मानिस सजायको भागी नहोस् भन्ने परम्परा त्यो बेला थिएन। राजालाई पुनः अर्को जन्ममा भूपति हुन पाइने लोभ र लालसाले उनीहरू ब्राह्मणहरूलाई विर्ता र मन्दिरमा गुठी जमीन अर्पण गर्दथे। त्यो विर्ता र गुठीको राज्यद्वारा र व्यक्तिद्वारा अपहरण गर्दैनथे। त्यस्तो जमीन अपहरण गर्नेलाई राज्यका अधिकारीहरूले

१४. श्रीमती राधाकुमारी जि. सी., कास्की जिल्लाका गाइने जातिका एक अध्ययन (काठमाडौं: केन्द्रीय इतिहास शिक्षण विभाग, एम. ए. को शोध, २०४४), पृष्ठ, २३-२४।

दण्ड गर्दथे । राजाले दान गरेका विर्तादान वा माटिदान-बाट राज्यले कुनै प्रकारको कर असूल गर्दैनथ्यो । तसर्थ विर्ता र गुठीजमीनबाट राज्यलाई आर्थिक लाभ थिएन । कास्की राज्यका राजाहरूले बेलाबेलामा ब्राह्मण-हरूलाई विर्ता, मन्दिरको पूजा, अर्चना, संभार गर्नेलाई गुठी जमीनको व्यवस्था गरिदिएका प्रमाणहरू प्रदान गरेका थिए । गाइने, नगार्जी, साँध लगाउने कामी, समीधा जुटाउने, मालश्री गाउने, सराङ खेल्नेलाई समेत गुठीको व्यवस्था भएको पाइन्छ । हालसम्म पनि त्यही रीत अनुसार कास्की राज्यका देवालयहरूमा पूजा हुँदै आएको छ ।^{१५} कास्की राज्य देवस्थल क्षेत्र हो भने प्राकृतिक स्थितिबाट मनमोहक पनि ।

कास्की राज्य नेपाल अधिराज्यमा मिल्नुभन्दा पहिले कास्कीकोट र बाटुलेचौर लामाचौरको बीचमा दरवार निर्माण गरी राजाहरू बस्ने गर्दथे । त्यसैले कास्कीतिर एक उखान छ 'कहिले राजा लामाचौर कहिले राजा कास्की' । अतः कास्कीकोट र लामाचौर दरवार प्राङ्गणमा राजाले न्याय दिने चौतारीहरू निर्माण गरिएका थिए । सकेसम्म सानातिना भुडा मामिला गाउँका जिम्मावाल, मुखिया, द्वारे, जेठाबूढा, भलाद्मी-हरूले छिन्ने गर्दथे । पहिले पहिलेका मानिसहरू धर्म, नाम र नैतिकता गुमाउनभन्दा प्राण त्याग्न तत्पर हुन्थे । पुरुषमात्र होइन नारी पनि अत्यन्तै गुण एवं शीलले झुकेका हुन्थे । सती प्रथा त्यो बेला

प्रचुर प्रयोगमा थियो । सती जान बाटो लागेकी नारी मृत्युको डरले भाग्ने चेष्टा गरे मलामीहरूले कुटपीट गरी पतिको शव राखिएको चितामा लगी पोल्ने, दाह गर्ने प्रचलन थियो ।^{१६} आठहजार कास्की राज्यका शुरूका राजाहरूले बडो निष्ठापूर्वक न्यायको पालना गरेका थिए । तर पछिका राजाहरूले आफ्नै राज्यका रैतीकी कन्या तथा भारदारकी मैजाहरूमा आशक्त रही न्याय बिगान थाले । कास्की खड्गगाउँका कुँवरवन्धु-हरू त्यही कारणबाट गोरखा राज्यमा बसाइ सरी कुँवरखोलामा आवाद गुल्जार गरी नेपालको एकीकरणमा सघाएका थिए ।^{१७} राज्यप्रमुख भ्रष्ट हुन गए भारदारहरूको षडयन्त्रले राज्य भाँडिन गई शासन उड्ने कुरा कास्कीको इतिहास पढेमा स्पष्ट बुझिन्छ ।^{१८} कास्कीका काजी अहिराम कुँवर कास्की छोडी हिँडे-पछि कास्कीको पतनकाल शुरू भएको थियो ।^{१९} कास्की राजाका गुरु गजाधर उपाध्याय सुवेदीले राजालाई लेखेको पत्रमा पनि काजी राती कास्कीबाट भागेको कुरा परेको छ । तर त्यहाँ ती भगोडा काजीको नाउँ परेको छैन ।^{२०} त्यो पत्रमा कास्कीका राजाको स्तुति गरिएको हुँदा काजीलाई नै तल पारिएको छ । तर पहिलेका कास्कीका राजाहरू अत्यन्तै निष्ठावान एवं पुण्य आर्जन गर्ने मनोवृत्तिले भक्तिभावतर्फ लाग्ने गरेका थिए ।

कास्की राज्यमा दासप्रथा अत्यन्तै प्रचलित थियो । घर्ती थरका मतवाली क्षत्रीहरूलाई दासदासी

- (१५) हाल कास्की जिल्लाका धेरै मन्दिरहरूमा मध्यकालदेखि नै गुठीको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।
- (१६) यस लेखको संग्रहकर्ता कास्की राज्यका रैतीको सन्तान हुनाले त्यसबारे बुझ्दा वर्ष ८७ की जालपादेवी उपाध्याय सुवेदीको (हाल स्वर्गीय) भनाइबाट जानकारी हुन आएको कुरा यहाँ उल्लेख गरिएको हो ।
- (१७) कास्की राज्यका केही कागजमा कुँवरहरू अर्कै कारणले गोरखातर्फ लागेको बताइएको छ । तापनि कास्की राजाहरूको पतन हुनमा रूपासे केटीहरूमा आशक्त रही न्याय बिगानु नै थियो ।
- (१८) लेखकको "कास्की राज्यको ऐतिहासिक झलक" प्रकाशनका लागि तयार छ ।
- (१९) बालचन्द्र शर्मा, नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा (वाराणसी: कृष्णकुमारी देवी, २०२२), पृष्ठ ३२२ ।
- (२०) गण्डकी अञ्चल, कास्की जिल्ला, ढिकुरपोखरी गा. पं. वार्ड-नं २ सिपाली सुवेदी गाउँका बयोबृद्ध पण्डित एवं कास्की राजगुरु वंशज श्री नरपति सुवेदीको संकलनमा सो पत्र सुरक्षित छ ।

बनाउने चलन थियो। रोका थरका मगरहरू पनि कहींकहीं राख्ने चलन थियो। कास्कीका दासदासी-लाई कमारो कमारी भन्ने चलन थियो। आजकाल त कमारो भन्नु पनि गौरव गर्न चाहने बुद्धिजीवी कास्की-तिर भेटिन्छन्, तर ती भने नक्कली हुन्। पंछी र चौपाया जस्तै कमारो कमारीको सुक्रीबिक्री गर्ने चलन त्यो बेला थियो। कमारोको भन्दा कमारीको मोल दोब्बर पथ्र्यो। अझ तरुनी कमारीको तेब्बर पनि पर्दथ्यो। कति खानदानीले कमारीबाटै सन्तान पैदा गरी आफ्नै सन्तान बिक्री गर्थे। त्यो बेलाको कानूनले कमारीलाई यौनतृप्तिको साधन मान्ने मान्यता प्रदान गरेको थियो। कमारो कमारीले बिठ्याई गरेमा तिनैका मालिकलाई औटिक (गाल, दुर्नाभ) आउँथ्यो र मालिक-लाई नै सजाय गर्ने चलन थियो। आफ्नी स्वास्नी लैजाने व्यक्तिलाई जार भनिन्थ्यो भने स्वास्नी गुमाउने-लाई साधु। साधुले जार साधन गर्न पाउँथ्यो। जारलाई काट्न सके पराक्रम गरेको ठानी जुंगा मुसारिन्थ्यो। जारलाई एकै चोटमा मार्न पाइन्थ्यो। त्यसो गरी जार मारे कानून लाग्दैनथ्यो। तर एउटा पतिले बढी पत्नी संग्रह गरे सजाय हुँदैनथ्यो। एक पत्नीले बहुपति राख्ने रीति थिएन। अंशवण्डा गर्दा जात हेरी भाग लगाउने चलन थियो।^{२१} एउटै बाबुका सन्तानमा पृथक पृथक अधिकार हुन्थ्यो। जेठो छोरालाई पिण्डदान गर्ने अधिकारी ठानिन्थ्यो भने अरू छोरा विलासका उपज। तर छोरीलाई देवी मानी श्रद्धा र सम्मान गर्ने प्रथा थियो। छोरीलाई बाबुको अंशको हकदार ठानिँदैनथ्यो। निःसन्तान व्यक्तिको सम्पत्ति नजिकको हकदारले कानूनपूर्वक दावा गरे भोग गर्न पाउँथ्यो भने हकदार पनि नभएको वेवारिसेको सम्पत्ति राज्यकोषमा दाखिल भई बिक्री वितरण गरिन्थ्यो। ब्राह्मणको हकमा विर्ता जमीन परेमा राज्यले नहडपी अर्कै ब्राह्मणलाई दान गर्ने चलन थियो। कास्की राज्यमा टक्सारी पनि थियो तर तत्कालीन टक के कस्ता थिए भन्ने नमूना प्राप्त

भएका छैनन्।

कास्की राज्यका मानिसहरू आफ्नो परम्परागत संस्कृतिलाई सुरक्षा गरी पुराना आदर्श परम्परालाई जीवन्त पार्न तत्पर हुन्थे। उनीहरू श्रमदानमा जुटी प्रशस्त मन्दिर, धार्मिक स्थल निर्माण र सुधार गर्दै सधैं तत्पर हुन्थे। मध्यकालीन कास्कीमा जनताले प्रशस्त पाटीपौवा, बाटा, पुल, मठ मन्दिर, पीठ, कुटी, गौशाला, धर्मशाला, पानीशाला, चौतारी, वर, पिपलका विस्वा-रोप्ने, स्वामि कदम र पारिजातका बगैँचा बनाउने, आँप, कटहर, बेलौँती, केरा, सुन्तला, निबुआका बोट सार्ने, बेलामेलायमा यज्ञयागादि गरी योगी, फकीर, सन्यासी, कानफट्टा, ब्राह्मण, अनाथ, गरीव, वृद्ध र अशक्तहरूलाई भण्डारा गर्ने, गाईगोरुको रक्षा गरी भेडाबाख्रा भैँसी पाल्ने र इमान्दारीपूर्वक भएको आर्जनले सन्तोषपूर्वक जीविका चलाउँथे। तत्कालीन रैतीहरूले आफ्ना जातमा कट्टरतापूर्वक रहनुपर्ने हुँदा कथंकदाचित् मूलचुक वा अन्जानमा परी फटाहा भएका खण्डमा सो-थाहा पाउने वित्तिकै आत्मप्रायश्चित्त निमित्त धर्माधिकारी उपाध्याय ब्राह्मण बोलाई प्रायश्चित्त पतिया मनु-पथ्र्यो।^{२२} सो प्रायश्चित्तको रकम राज्यको आम्दानी-ठानिन्थ्यो। कास्की राज्यमा राजगुरु एवं धर्माधिकारी एउटै व्यक्ति भएको कुरा माथि पनि उल्लेख गरियो। कास्कीतर्फका अक्षुनहरूको धर्माधिकारी सुनारले पाएका थिए। कास्कीका राजाले न्यायिक प्रशासन सुदृढ पार्नको लागि विभिन्न ठाउँमा ठकुरीहरू खटाउने गर्दथे। उनीहरू प्रायः राजपरिवारकै हुन्थे। त्यसरी खटिई भएका अधिकारीलाई “राजा तल पाँच उपर” अधिकार हुने हुँदा पञ्चापराध गर्नेलाई खत गर्ने अधिकार हुँदैनथ्यो। त्यस परम्पराले न्याय गतिलो हुन्थ्यो भने वंशानुगत भारदारी हुने हुँदा सम्बन्धित क्षेत्रमा ठकुरी-हरूको वस्ती स्वतः बढ्न जान्थ्यो। त्यसरी केन्द्रबाट भएका व्यक्तिलाई धेरै प्रकारका न्यायिक अधिकारहरू

(२१) श्री ३ जङ्गले पनि त्यस कुराको व्यवस्था बाँधेका थिए।

(२२) राजाराम सुवेदी, पूर्ववत्, टिप्पणी ८, पृष्ठ, ११-१८ मा कास्कीका धर्माधिकारीले प्रदान गरेको पतियाको नमूना प्रकाशित भएको छ।

प्रदान गरिएका प्रमाणहरू प्राप्त भएका छन्। यसरी विकेन्द्रीकरणको न्याय प्रशासन सञ्चालित हुनाले कास्कीका निवासीहरूमा स्वतन्त्र विचारको उत्पादन भई विद्वताको फाँटमा उर्वर भूमिका निभाएका थिए। पेशाका हिसाबले व्यक्तिको महत्त्व हुने चलन पनि कास्कीबाटै बढेको थियो। कास्की राज्यमा पैसामात्र हुनेलाई ठूलो मान्ने चलन त्यो बेला थिएन।

कास्की राज्यका ठकुरी र क्षत्रीहरूले आफ्नो दाज्यूको असामयिक मृत्यु भएर तरूनी अवस्थामा नै वैधव्य धर्ममा पुगेकी भाउज्यूलाई अपनाउने चलन थियो। पछि त्यस्ता केही व्यवहारहरू क्रमशः छुट्टै गए।^{२३} राजाको जेठो छोरो बाबुको ठाउँमा हकवाला हुन्थ्यो भने अरू छोराहरूले नयाँ राज्य, ठकुराईहरू जुटाई राजा हुन सक्तथे। पहिलेका ठकुरी र क्षत्रीहरूले मामाकी छोरीलाई बहिनी ठानी विवाह गर्दथे। आफ्ना कन्या र कुमारहरू विक्री गर्ने चलन थिएन तापनि घातिक्षत्री र मगरहरूमा त्यो कुरा लागू हुँदैनथ्यो। ठकुरी र क्षत्रीहरूले आफ्ना पुरोहित र गुरुको गोत्र स्वीकार्नु पर्ने हुँदा गुरु फेर्ने चलन थिएन। होमे, डोमे र आरने फेर्ने हुँदैन, अनिष्ट हुन्छ भनिन्थ्यो। राजाका भारदारहरूले काम गर्न नसक्ने स्थितिमा निजका छोरालाई सोही खान्गी दिई बहाली गराउने परंपरा कास्की राज्यबाट शुरू भएको थियो। तरूनी छोरीलाई (वैश्यभन्दा तलका व्यक्तिले) पैसा सापटी लिई बाँधा राख्ने चलन कहीं कहीं थियो। कन्याको विवाहमा वरपक्षबाट शुल्क लिने चलन थिएन तर कास्कीमा कन्याको संख्या महंगै थियो। समाजमा पछि अनमेल विवाह, बालविवाह बढेकाले गोप्यरूपमा कन्याको शुल्क लिने चलन पनि चल्यो। प्रायः जातिमा साटो हाली विवाह गर्ने चलन थियो। बृद्ध भएका खानदानीलाई आयु बढाउन

परे तरूनी केटी विवाह गरे आयु सँछ भन्ने विश्वास त्यो बेला हुनाले अनमेल विवाह कास्की राज्यमा गैह्र कानूनी थिएन।

धनी मानिसले गरीबलाई थिचोमिचो गरेमा सोझै राजाकहाँ उजूर लाग्दथ्यो। सबै समुदायको आ-आफ्नो इज्जत र पर्दा कास्कीमा सुरक्षित थियो। धेरै कालपछि, अझ नेपालको एकीकरणपछि श्री ३ जङ्गबहादुर राणाले कास्की र लम्जुङका बासिन्दाहरूको विवेकमाथि ठूलो प्रहार गरेकोले त्यो पुरानो गरिमा अस्ताउँदै गयो। त्यसपछि कास्की राज्य सामन्तीहरूको प्रयोग क्षेत्रको रूपमा परिणत गराई त्यहाँका निवासीको विवेकलाई लत्याई दासताको आरोपण गरियो। त्यसैले उज्यालो कास्की पछि अंधारो भयो। बुद्धि, विवेक, इतिहास, विद्वता र शीलपको भन्दा मूढबल र गुण्डागर्दीको अखडा हुन गयो कास्की। तापनि मध्यकालीन कास्की अत्यन्तै धालोकमय थियो। स्पष्ट शब्दमा भन्ने हो भने वर्तमान हिन्दू राष्ट्र नेपालको मूल अवस्थल कास्की नै हो। सिद्धान्ततः मध्यकालीन इतिहासलाई अन्धकारको युग भनिन्छ तर त्यो कुरा कास्कीमा मिथ्या सावित हुन्थ्यो। कास्की राज्यमा परंपरागत न्याय हुन्थ्यो, तापनि त्यहाँ हिन्दू इतर समुदायको बसोबास हुनाले त्यो समुदायको व्यवहार अनुकूल नियम व्यवहारमा लागू गरिन्थ्यो। उदाहरणको निमित्त रोदीषर बसाल्नु, सोरठी, घाटू नाचको व्यवस्था हुनु, मामाकी छोरी विहे गर्नु, लागू पदार्थ सेवन गर्न दिनु, घरेलु उद्योग गर्न प्रोत्साहन दिनु आदि कुरालाई लिन सकिन्छ। एउटा कुरा, कास्कीको पतन ताका गुरुङ समुदायले लम्जुङतर्फ मिली कास्कीमाथि आक्रमण गर्न लगाएका थिए। तर केही गुरुङ हिन्दू नीतिका उपासक थिए। त्यसैले कास्कीका राजाले गुरुङहरूलाई मुखिया बनाएका

२३. लमजुङका राजा यशोव्रह्म शाहले माइला दाज्यू कालू शाहकी पत्नीलाई अङ्गिकार गरी तरहरि शाह र द्रव्यशाह पैदा भएका हुन्।

थिए ।

कास्कीमा मगर र थकालीहरूको बस्ती पहिले थिएन । तर केही देवताका पूजारी र राजाका अङ्ग-रक्षकका रूपमा मगरहरू स्याङ्जा विघदिखि आएका थिए । मगर पूजारी भएका देवीका स्थानमा ठकुरीलाई पनि प्रवेश निषेध हुन्थ्यो र छँदैछ । कास्कीमा नेवारहरू धेरै पछि मात्र आएका हुन्, जसको मूलथलो भक्तपुर थियो । नेवारहरू पोखरातर्फ जाँदा नाङ्ग र दयनीय आर्थिक स्थितिमा थिए । पछि उनीहरूको सांस्कृतिक चाडपर्व, जात्रा, व्यापार र मन्दिर निर्माण गर्ने प्रक्रियाले गर्दा विस्तारै पोखराको विर्ताजमीनमा बसोबास गरे । तत्कालीन कानूनले विर्तावाललाई विर्ताजमीन बिक्री गर्ने हक दिएको थियो । त्यसैले

आजकाल दमाई, गाइने, ब्राह्मण, मगर, सार्की, कामीका विर्ता जमीन हराउँदै गएका छन् । कास्की राज्यमा प्रशस्त समथर जमीन हुनाले अनिकाल पर्दैन्थ्यो । यदाकदा मनसूनको गडबडीले अनिकाल परे पनि धेरै प्रकास्का घुम्ती खेती गरिने हुँदा खास मर्का पर्दैन्थ्यो । कास्की राज्यमा हिमाली क्षेत्र लेकाली क्षेत्र पर्याप्त हुनाले भैसी भेंडा लेकमा पालिन्थ्यो । भेंडाबाट ऊन र मासुको अपूर्ति हुन्थ्यो । भेंडा पाल्ने खर्कलाई भेंडीखर्क र भैसी पाल्ने ठाउँलाई भैसीखर्क भनिन्थ्यो । विर्तावालका खर्कमा टुसा भाँचन, भेंडा पालन, निगाला काट्न परे विर्तावालको आदेश चाहिन्थ्यो अन्यथा न्याय मिची जथाभावी गर्नेलाई कडा सजाय गरिन्थ्यो ।²⁴ अस्तु ।